

Feedback Conceptvisie Mens & Maatschappij feedbackteam VSNU

Namens de leden, Janneke Riksen/VU

Amsterdam, 23 april 2018

Vooraf

De leden van het feedbackteam Mens & Maatschappij vanuit de VSNU waarderen de inzet van het ontwikkelteam en zien tevens de enorme complexiteit van de opdracht waar het team voor staat. Het lijkt ons een haast onmogelijke taak om in zo'n kort tijdsbestek deze opdracht in te vullen. We waarderen dat het ontwikkelteam op drie momenten input vraagt, waardoor het visiestuk, alsmede het vervolg, zich verder kan ontwikkelen. In het conceptvisiestuk wordt door de leden van het feedbackteam veel elementen uit het leergebied herkend.

In de beantwoording van de door ons opgegeven vragen (vraag 1 en 6 tot en met 10) ziet u dat wij op verschillende momenten aandacht vragen voor: een *duidelijkere visie* op de vakken in het leergebied en *de te kiezen richting, alsmede de afbakening*. Dit door een *heldere onderbouwing* van die keuzes. Daarbij wordt gewezen op nieuwe inzichten en ontwikkelingen in vakdidactiek en de visie op de rol van schoolvakken en (vak)kennis. Dit vormt de rode draad door de gegeven feedback.

Daarnaast gaat de feedback bij verschillende vragen ook in op *essentiële randzaken en -voorwaarden* die buiten uw taak als ontwikkelgroep liggen, maar wel van grote betekenis zijn. Het leergebied vormt voor u het vertrekpunt en uw invloed op het creëren van de juiste randzaken is, zo realiseren wij ons, gering. Toch zal deze van grote invloed zijn bij het vervolg en de implementatie van het geheel. De feedback is zeker ook gericht aan de overkoepelende projectleiding. Dan gaat het om vragen rond de aard van en verhoudingen tussen leergebieden, visie op het soort en overkoepelende curriculum, de rol van het eindexamen, differentiatie tussen po, onderbouw vo en bovenbouw vo in de aard van het leergebied, professionalisering van docenten.

Tot slot zijn bij punt 10. Overige punten specifieke opmerkingen en suggesties van de verschillende leden achter elkaar gezet. (zie aldaar).

Vraag 1. Wordt met deze conceptvisie M&M een voldoende eerste aanzet gegeven om tegemoet te komen aan de doelen en uitgangspunten van Curriculum.nu?

Het valt ons op dat de conceptvisie zoals deze er nu ligt, op verschillende punten nog te algemeen is en uitgaat van aannames waarvan niet duidelijk is waar zij op gebaseerd zijn. Waarom zijn bepaalde keuzes gemaakt en waartoe? Welke definiëring en kader is gehanteerd? Daarbij kunnen de uitkomsten van actuele onderzoek ter ondersteuning dienen. Bij punt 10. Overige opmerkingen wordt een aantal verwijzingen genoemd.

In het hierna volgende stippen we een aantal punten aan waarvan wij denken dat meer onderbouwing nodig is om tot een doordachte en concrete visie te komen.

Samenhang

Dit visiestuk betreft vooral de hoofddoelen. Samenwerken /samenhang tussen vakken lijkt nu het voornaamste middel daartoe. Dit wordt al heel lang nagestreefd. De concepttekst bevestigt nu vooral slechts deze doelen. Voor werkelijke verandering, verbetering en realisatie is meer onderbouwing nodig op:

-Criteria voor een curriculum dat die de balans en afstemming tussen vakken bevordert;

- Relatie tussen vaardigheden en inhoud en de rationale bij keuzes daarin;

-De rationale achter de mate waarin zaken centraal worden voorgeschreven. Het is mogelijk dat ook de rol van het examen verandert. Een van de leden wijst daarbij op het onderzoek van Gallagher (1998) waaruit blijkt dat leerlingen zich ontwikkelen in de richting van contextueel relativistisch denken;

- Een beschrijving van de randvoorwaarden en beperkingen waarbinnen dit curriculum tot stand komt en gerealiseerd kan worden. Zoals b.v. de veranderende rol van de vakdocenten. Deze zal gaan werken in een interdisciplinair team dat elkaar nodig heeft en van elkaar afhankelijk is om tot zo goed mogelijk onderwijs te komen. Docentprofessionalisering als randvoorwaarde voor docenten is daarbij onontbeerlijk;

-Doorlopende leerlijnen po-vo-wo. De beschrijving is vooral gericht op po, dan wel vo in plaats van dat de overgangen beschreven worden.

Multiperspectiviteit

Het wordt niet duidelijk wat het eigen karakter is van het leergebied Mens- en Maatschappij. Het kernwoord lijkt multiperspectiviteit te zijn, maar is niet duidelijk wat daarmee bedoeld wordt en waartoe dat moet leiden. Tot een interdisciplinaire of multidisciplinaire blik op de wereld bij leerlingen? Dat wordt in stuk niet duidelijk. Gaan leerlingen aan de slag met problemen met een interdisciplinair karakter en worden deze dan multidisciplinair opgelost? Multidisciplinair lijkt als synoniem voor multiperspectivistisch te worden gebruikt. Multiperspectiviteit kan ook worden ingevuld als denkend vanuit verschillende actoren, vanuit verschillende belangen, vanuit verschillende waarden en kan ook de vorm krijgen als de innerlijke dialoog van een individu. In die zin is multiperspectiviteit niet enkel voorbehouden aan de mens-en-maatschappijvakken.

Verleden-heden en toekomst

De eerste aanzet is herkenbaar: de wereld als leefomgeving van de mens en de mens als onderdeel van. Het toekomstgerichte mag explicieter naar voren komen, in de zin van leren 'over' de toekomst. Denken in verleden, heden EN toekomst is essentieel. Het lijkt nu te veel op het heden gericht. De leerling centraal: de verwondering van leerlingen als een gegeven en uitgangspunt kiezen is twijfelachtig. Het is mooi als die er is, maar het is een docenten die vanuit zijn vakgebied 'the need to know' moet aanwakkeren en dus de verwondering en vragen moet creëren.

Met behulp van bijvoorbeeld scenarioplanning kan er meer visie ontwikkeld of benut worden over de maatschappij waarin de leerlingen (straks) samen leven & leren met anderen.

Begrippen en perspectieven

Het is nog onvoldoende duidelijk of alle gebruikte begrippen voor elk vak dezelfde inhoud hebben. Een afbakening en definiëring van het gebruikte begrippenkader en perspectieven zou daar veel duidelijkheid over kunnen geven. Bijvoorbeeld, concepten binnen economie (bv. vraag en aanbod) worden anders gedefinieerd dan concepten binnen de andere gammavakken, bijvoorbeeld bij aardrijkskunde (interactie en samenhang). Wat wordt verstaan onder "economische zelfredzaamheid", "economisch besef"?

Naast een economisch en een geografisch perspectief wordt er ook gesproken over een maatschappelijk perspectief. Daarmee ontstaat een ongelijkheid in deze opsomming die tot onduidelijkheid leidt. In feite gaat het om het leren kennen van de maatschappij. Wellicht is het zinnig om dit te vervangen voor een sociologisch en bestuurskundig perspectief.

Blijft ook de vraag hoe deze perspectieven zich tot elkaar verhouden en bijdragen aan de toerusting voor de volgende stap in hun persoonlijke en maatschappelijke leven.

Vraag 6. In hoeverre worden de eerste ideeën over samenhang (binnen M&M en tussen M&M en andere leergebieden en vakken) onderschreven?

Ook hier geldt de opmerking dat de leden van het feedbackteam in deze conceptvisie de (goed afgebakende) definiëring van kernconcepten en waar de vakken van het leergebied elkaar in samenhang vinden nog te algemeen vinden. Argumentatie en onderbouwing ontbreekt op verschillende punten. Een analyse van eerdere (geslaagde en mislukte) pogingen het leergebied vorm te geven zou daarbij kunnen helpen. Of de beantwoording van de vraag wat de theoretische kennisbasis van ons kennisgebied is?

Kernconcepten en samenhang

Gezien de diversiteit aan disciplinaire achtergronden lijkt het velen van ons, zoals hierboven al gezegd, lastig worden kernconcepten en werkwijzen te benoemen en te onderscheiden, alsmede de beperkingen en verschillen te kunnen benoemen die inhoudelijk aansluiten bij alle genoemde perspectieven (geografisch, historisch, economisch etc). Dit vormt echter wel een voorwaarde voor leerlingen om vanuit verschillende (disciplinaire) perspectieven naar een mondiaal ontwikkelingen en vraagstukken te laten kijken. De wetenschapsfilosofische benadering mag hierin niet ontbreken.

En om leerlingen ook te leren om te laten gaan met contradicties die inherent aan de moderne samenleving zijn, is het ook aan te bevelen om leerlingen kennis te laten maken met tegengestelde benaderingen.

De formuleringen over "ontwikkelingen die deel uitmaken van een steeds veranderende wereld", 'samenhang tussen grote mondiale ontwikkelingen en vraagstukken', en 'brede Mens en Maatschappij concepten' die de samenhang moeten creëren roepen de vraag op of specifieke kenmerken van het leergebied voldoende gewaarborgd zijn in deze uitgangspunten. Bij geschiedenis bijvoorbeeld is het van belang dat aandacht voor het historisch proces en het maatschappelijk ge- en misbruik van geschiedrepresentaties de aandacht krijgen die ze verdienen. Het gevaar van het formuleren van vakoverstijgende 'brede concepten' is dat historische onderwerpen niet meer dan illustraties bij hedendaagse thema's worden.

Een schoolvak als maatschappijwetenschappen heeft weer te maken met psychologie, recht, sociologie, antropologie, een schoolvak als bedrijfseconomie met recht, financiering, marketing, organisatieleer en financieel beheer. Al deze deeldisciplines hebben hun eigen onderzoekstraditie en eigen kijk op de wereld. Het wordt het feedbackteam nog niet duidelijk op welke wijze deze samengebracht worden.

En tot slot, gaat de nadruk op samenhang tussen vakken op de wijze waarop ze nu beschreven is, niet te koste van de samenhang tussen concepten en ideeën *binnen* een vak?

Vakkennis

Een aantal leden heeft expliciet opmerkingen gemaakt over de rol en het belang van vakkennis en vakspecifieke benaderingen binnen het leergebied Mens en Maatschappij. In het alleen aanbieden van brede Mens en maatschappijconcepten die in meerdere disciplines gebruikt worden, kan er een eenzijdig beeld ontstaan waardoor de vakspecifieke benaderingen en concepten, het eigen begrippenapparaat en de fundamentele vakkennis onderbelicht raken.

Deze blijven van belang om ook voldoende recht te doen aan de multiperspectieve benadering". Vakspecifieke kennis en vaardigheden hoeven niet te verdwijnen bij de aanpak van interdisciplinaire vraagstukken.

In het feedbackteam worden er suggesties gedaan over een verdeling in schooljaren en het lesgeven in het leergebied en de schoolvakken, ook met het oog op de aansluiting met het vervolgonderwijs. Over de verdeling en opbouw wordt verschillend gedacht. Het leergebied in de onderbouw; schoolvakken in de bovenbouw en vice versa.

Met het oog op de aansluiting met het vervolgonderwijs/de wetenschap moet de vakspecifieke invalshoek ook als criterium genomen of geborgd worden. Thema's moeten ook relevant zijn voor het leren van de inhoud die daar van belang worden geacht. Stel niet alleen vragen als 'wat hebben leerlingen en de maatschappij nodig', maar ook de vraag 'wat heeft de wetenschap / het bestaande schoolvak te bieden'. Ga daarbij expliciet in op de beschouwingswijze van het vak.

Bij een te sterke nadruk op onderwerpen die 'moeten verwonderen' en dat wordt in verband gebracht met 'de actualiteit en de narratieven...van leerlingen' wordt er uitgegaan van een benadering die te beperkt is. Verwondering kan ook (pas) worden opgewekt door juist het vreemde of onbekende aan de orde te stellen.

Andere leergebieden en vakken

Naast de genoemde vakken in het leergebied Mens & Maatschappijvakken pleiten verschillende leden voor meer aandacht voor samenhang met:

- Burgerschap. Door veel leden wordt de aandacht voor Burgerschap expliciet genoemd. Een van de leden stelt dat vanuit de vraag: 'in wat voor samenleving wil jij leven?' burgerschap een inherent aspect is van mens- en maatschappij vakken.

kunstvakken, MVT en Nederlands (cultuur / klassieke talen) en moedertaalonderwijs (taalgericht vakonderwijs/ CLIL).

-Levensbeschouwing. In onze pluriforme en gesecculariseerde samenleving is juist nu van belang dat leerlingen kennis nemen en inzicht krijgen in de rol van religie in het menselijk bestaan.

-biologie is voor economie van belang (zie het preadvies van Teulings in Koninklijke Vereniging voor Staathuishoudkunde, Economieonderwijs, preadvies 2017).

En tot slot: Betrek de rol van ICT/Mediawijsheid bij álle Mens & Maatschappij-vakken!

7. Als de eerste ideeën niet of niet geheel worden onderschreven: wat moet er gebeuren om die ideeën alsnog te kunnen onderschrijven?

Bij de beantwoording van vraag 6 wordt ook al op verschillende plaatsen aangegeven wat er nog moet gebeuren, welke adviezen de leden van het feedbackteam het ontwikkelteam willen meegeven.

Veel adviezen gaan over de vraag om meer duidelijkheid over wat een leergebied is, wat het leergebied Mens en Maatschappij behelst, hoe deze in het curriculum.nu project gebruikt worden. Vanuit welke basisvisie/ benadering wordt er gewerkt en –ook hier- wat zijn de aannames, argumenten kenmerken en consequenties van deze visie.

Het leergebied Mens en Maatschappij en Mens en Natuur bestaat uit een verzameling vakken. Maar waar gaat dit stuk nu over die vakken, die ook met elkaar en andere vakken kunnen samenwerken? Of over een samenvoeging van vakken? Dat roept vele vragen op. En hoe verhoudt zich een leergebied waar vijf vakken zijn ondergebracht tot een leergebied als burgerschap of digitale geletterdheid, die een onderwijsdoel als uitgangspunt hebben en geen vakgebied? Wordt er gestreefd naar samenhang tussen de vakken op basis van kernconcepten of op basis van maatschappelijke problemen?

Zo geldt voor het PO dat deze indeling verwarrend is: daar wordt gesproken over wereldoriëntatie. Mens & Maatschappij moet dan ook geen 'één vak' worden in het PO. Aardrijkskunde, geschiedenis, biologie, vormen daar de bouwstenen van wereldoriëntatie. Met herkenbare eigen kennis en perspectieven en samenwerking in thema's of projecten. Bovenbouw VO heeft ook geen leergebied, maar vakken.

Een aantal adviezen richt zich op een (verantwoorde) afbakening van Mens & Maatschappijconcepten. Vakoverstijgend samenwerken begint met vaststellen dat de kernconcepten en perspectieven van de verschillende vakken verschillen. Waar is er overeenkomst en waar zijn ze juist heel vakspecifiek? Om werkelijk samenhang te kunnen beoordelen (en de voor- en nadelen daarvan) is het nodig om een beredeneerde keuze van thema's en onderwerpen voorgelegd te krijgen. Bovendien moet niet alleen de samenhang geformuleerd worden, maar ook de manier waarop de verschillende leergebieden (qua aanpak en thema's) van elkaar verschillen. Wat zijn typische kenmerken van een M&M vraagstuk?

Tot slot stelt één van de leden een meer systematische werkwijze van leerplanontwikkeling voor. Bijvoorbeeld startend vanuit de functie, vandaar zoekend naar bij die functie passende inhoud (de cultuurpedagogische discussie) om vervolgens de vraag te stellen hoe het onderwijs zou moeten worden vorm gegeven. Van belang is, zo blijkt al uit bovenstaande dat bij elk van deze stappen aangegeven wordt welke keuzes er gemaakt worden en wat de daarachterliggende argumentatie is.

8. Zijn in de conceptvisie voldoende waarborgen ingebouwd om eventuele overladenheid binnen M&M te voorkomen?

De leden van het feedbackteam vinden het in het algemeen lastig om hier een uitspraak over te doen omdat dit visiestuk nog weinig aanknopingspunten daartoe geeft.

Er ontbreekt een concrete duiding van het probleem van overladenheid. De aard en ernst van overladenheid is niet duidelijk. Op welk onderwijsniveau speelt het probleem van overladenheid precies? Wellicht meer in het basisonderwijs? Dan zou je Mens & Maatschappij juist niet als vak moeten gaan opnemen, naast de andere leergebieden. In de onderbouw vo (h/v) lijkt het bijvoorbeeld veel minder een probleem.

Of zijn het de randvoorwaarden die voor overladenheid zorgen en niet zozeer het curriculum? Dragen factoren zoals de PCK-kwaliteit van de docent en methode, schoolorganisatie en-beleid, organisatie van de toetsing niet meer bij dan het curriculum?

Vanuit de laatste editie van De Staat van het Onderwijs (Onderwijsinspectie april 2018) is een visie op ondergrenzen ook gewenst.

Vraag 9. Als dat niet het geval is; wat moet er gebeuren om de gewenste waarborg alsnog te bewerkstelligen?

In het verlengde van de antwoorden op vraag 8 is ook deze vraag op basis van dit visiestuk lastig te beantwoorden. Leden noemen—in het algemeen—de volgende aandachtspunten. Overladenheid kan worden voorkomen als:

Er gewerkt wordt vanuit een helder uitgangspunt, definiëring van begrippen, leerlijnen en naar verschillende onderwijstypen;

Vereng het leergebied tot vraagstukken en kernopgaven van samenleven;

Er niet te veel herhaling van stof opgenomen wordt;

Er onder elk kernconcept niet weer veel andere concepten opgenomen worden. Maak daarin een onderbouwde keuze.

Vraag 10 Overige punten

Het onderstaande bevat een vrij integrale weergave van de gegeven opmerkingen en zijn heel divers. Ook zijn de literatuurverwijzingen, die leden hebben gegeven, opgenomen. Ze staan in willekeurige volgorde. Bij sommige opmerkingen wordt verwezen naar eerdere antwoorden. Herhaling is daardoor niet te vermijden.

-In algemene zin is het visiestuk van Mens & Maatschappij nog erg vaag en niet uitgewerkt genoeg om op te kunnen bouwen. Dat is heel logisch omdat er van alles aan elkaar gelinkt moet worden, wat een nagenoeg onmogelijke opdracht is (po, vo, vakken met verschillende kenmerken en praktijken). Dat is bij digitale geletterdheid en burgerschap anders, daar is het eenduidiger. Verstandiger is het om dit soort

belangrijke doelen uit te werken en vervolgens mee te geven als opdracht aan schoolvakken zodat die kunnen laten zien hoe ze dat verder handen en voeten kunnen geven.

-Er zou een visie moeten zijn op het curriculum die overstijgend over alle leergebieden is. Denk aan curriculair spinnenweb (wat staat er nu centraal in het midden?). Aandacht voor samenhang en overlappendheid, etc. is geen visie. En dat lijken nu de sturende elementen te zijn?

-Geef scherper uw visie op het onderscheid tussen leergebieden met vakken die zijn geënt op disciplines en andersoortige leergebieden als burgerschap en in grote mate ook digitale geletterdheid en Nederlands, waarbij (gedeeltelijke) integratie met alle leergebieden meer ruimte biedt (taalgericht vakonderwijs, mediawijsheid).

-Ik mis in de visie expliciete aandacht voor interdisciplinair samenwerken als 21st century skill. Er wordt gesproken over dat leerlingen zich staande moeten kunnen houden in een sterk veranderende wereld, maar wat daar specifiek voor nodig is wordt niet benoemd. Hiervoor benoemde ik de valkuil van het te veel werken naar een eenduidig begrippenapparaat met dezelfde concepten voor verschillende disciplines. In het latere leven zullen veel leerlingen moeten samenwerken in multidisciplinaire teams, waar partners juist een heel ander begrippenapparaat hanteren.

-Ik blijf uiteindelijk worstelen met de verbinding die er tussen de vakken is. Wat is de centrale verwachting wens? Gaat het om het naast elkaar leggen van perspectieven? Het begrijpen van de constellatie van factoren die van invloed zijn op het functioneren van een maatschappij door de tijd heen? Ik krijg het niet helemaal helder. Het lijkt mij noodzakelijk dat leerlingen gaan zien dat ontwikkelingen in elkaar grijpen en dat er een groter verhaal te vertellen is. Dit is noodzakelijk gezien het karakter van maatschappelijke problemen (wicked problems). Aan de andere kant is het noodzakelijk te begrijpen welke focus/ beelden/ brillen historici, economen, kunstenaars, filosofen hebben en wat de implicaties daarvan zijn.

-Verder valt op dat in het stuk de geformuleerde einddoelen wel erg op de "wereldbeschouwing" van leerlingen zijn gericht: die moeten 'in voorkomende gevallen weldoordachte keuzes van persoonlijk en algemeen belang kunnen maken', er moet begrip voor andere tijden en plaatsen gewekt worden, alsmede verwondering over het andere en eigene, en een brede en genuanceerde kijk op en betrokkenheid bij de wereld. Ik vind het merkwaardig en onjuist dat einddoelen niet in termen van need-to-know kennis worden geformuleerd die in de deelnemende leergebied behandeld wordt. Dat leerlingen op grond van die kennis tot een 'coherent, genuanceerd en evenwichtig wereldbeeld' komen (zoals in verschillende bewoordingen in het stuk staat) is een onhaalbaar en ook onwenselijk streven: dat lijkt me geen taak voor scholen.

-Vermijd de valkuil van blijven denken in de tegenstelling tussen leerlinggericht en leerstofgericht en kies voor een perspectiefgerichte benadering (Janssen, Hulshoff, Van Veen 2018. concept-boek op <https://www.universiteitleiden.nl/onderzoek/onderzoeksoutput/iclon/wat-is-echt-de-moeite-waard-om-te-onderwijzen>, zie deel 2 voor de Mens & Maatschappijvakken. In leerstofgericht onderwijs staat de kwalificatiefunctie doorgaans voorop; in leerlinggericht onderwijs persoonsvorming en socialisatie. Een perspectiefgerichte benadering kan beide benaderingen verbinden en overstijgen. In leerstofgericht

onderwijs leren leerlingen wel biologie, Nederlands, aardrijkskunde, economie en geschiedenis, maar ze leren niet biologisch, taalkundig, geografisch, economisch en historisch denken. In leerlinggericht onderwijs worden leerlingen doorgaans wel meer in de gelegenheid gesteld om vragen te stellen en creatief, kritisch te denken en problemen op te lossen, maar dit blijft algemeen en niet op vakspecifiek niveau, omdat het hen vaak aan 'brillen' en kernconcepten ontbreekt om dit om dit met voldoende samenhang en diepgang te doen.

-Als je grip wilt krijgen op het oplossen van een 'messy' probleem is het van belang dat je eerst uitzoomt, abstraheert, zodat je door de bomen het bos leert zien. Perspectieven fungeren daarbij als zoeklicht. Perspectieven zijn manieren van kijken, bevragen en omgaan met de wereld. Een perspectief is altijd verbonden aan een inhoudelijk domein en aan een werkwijze van het domein. Elk vakgebied wordt gekenmerkt door zijn eigen perspectieven. Een historicus stelt andere vragen en benadert verschijnselen op een andere manier dan een bioloog of een wiskundige. Leerlingen die zijn ingeleid in perspectieven hebben geleerd situaties vanuit meerdere perspectieven te benaderen en kunnen resulterende inzichten ook met elkaar verbinden. Leerstof die vanuit perspectieven en kernconcepten is ontwikkeld, vertoont daardoor meer samenhang. De concept-visie voor Mens & maatschappij 'wiebelt' nu nog teveel in haar visie op de relatie tussen leerstof (kernconcepten /) en vaardigheden.

-Het gaat niet alleen om gedeelde geschiedenis. Bij burgerschapsvorming en persoonsvorming is juist inzicht in multiperspectiviteit en het constructiekarakter van geschiedenis van belang.

-Het gaat niet alleen om gedeelde identiteit, maar om de spanning tussen gedeelde en meervoudige identiteit in een pluriforme samenleving (p1)

- Het gaat niet alleen om signaleren, oplossingsstrategieën en besluiten nemen, maar ook om kennis vergaren, analyse, ontwerpen en reflectie (p.3 onderaan)

-De mens & maatschappij invalshoek brengt als risico met zich mee dat het onderwijs te sterk onderwerp/thematisch-gericht wordt ingevuld ('De thema's die aan de orde komen...', p2). Bij een vak als geschiedenis gaat het niet alleen om onderwerpen/thema's, maar ook om lange lijnen/processen door de geschiedenis heen, om besef van tijd en chronologie.

Aandachtspunten vanuit schoolvakken

- Bij verschillende schoolvakken is de afgelopen decennia in onderwijs en onderzoek veel gewonnen aan inzicht in de aard en het belang van de vakperspectieven, de didactiek ervan en bijvoorbeeld rubrics, zeker bij aardrijkskunde en geschiedenis (zie bijvoorbeeld Van Drie en Stoel (2018), De feiten voorbij. Bevorderen van causaal redeneren in de Geschiedenisles. <http://www.expertisecentrum-geschiedenis.nl/de-feiten-voorbij/>). Gebruik deze bij het aangeven van leerlijnen, maar leer ook de les uit bijvoorbeeld Engeland dat te minutieus voorschrijven ervan leidt tot verstarring en overladenheid.

-Hebben alle gebruikte begrippen voor elk vak dezelfde inhoud? Concepten binnen economie (bv. vraag en aanbod) worden anders gedefinieerd dan concepten binnen de andere gammavakken, bijvoorbeeld bij aardrijkskunde (interactie en samenhang). Wat wordt verstaan onder "economische

zelfredzaamheid", "economisch besef"? Ik mis de afbakening / definiëring van het gebruikte begrippenkader in de visie.

-De samenhang tussen Mens & Maatschappij en biologie is voor economie van belang (zie het preadvies van Teulings in Koninklijke Vereniging voor Staathuishoudkunde, Economieonderwijs, preadvies 2017). Maar zeker ook met Nederlands (cultuur).

-Vanuit een aardrijkskundige blik: er mist aandacht voor processen, samenhangen en systemen. Het blijft nu bij verhalen en gebeurtenissen. Hetzelfde geldt overigens bij Mens & Natuur waar het bij 'losse' natuurverschijnselen blijft, geen aandacht voor systemen. Voor aardrijkskunde geldt dat de relatie met Mens en Natuur inhoudelijk aandacht verdient (en dus in beide stukken).

Literatuur

-Nikitina, S. (2006). Three Strategies for Interdisciplinary Teaching: Contextualizing, Conceptualizing, and Problem-Centring. *Journal of Curriculum Studies*, 38 (3), 251–271.

-SLO (2017). *Curriculumspiegel 2017*. Enschede: SLO. Hoofdstuk 2.

-We pleiten voor een 'derde weg' tussen een leerstofgestuurd en een leerlinggestuurd curriculum en wijzen daarbij graag op de concept-publicatie waarin voor veel vakken de vakperspectieven in kaart zijn gebracht. Zie <https://www.universiteitleiden.nl/onderzoek/onderzoeksoutput/iclon/wat-is-echt-de-moeite-waard-om-te-onderwijzen>.

-Als ik deze visie zou bespreken, dan zou ik beginnen met schematiseren en visualiseren. Niet zaligmakend, maar wel een mooie metafoor staat in Kate Raworth, Doughnut Economics. Seven ways tot hink like a 21st-century economist, Randaom House Books, 2017.

- voor de uitwerking en definiëring van de M&M-kernconcepten. De grote opdrachten bouwen daar op voort.. Zie bv. Peter Davies & Jean Mangan, Threshold concepts and the integration of understanding in economics, *Studies in Higher Education*, 2007.

-Besteed meer aandacht in de visie (en in volgende stukken) aan criteria en randvoorwaarden voor implementatie. Het 'spinnenweb' van Van den Akker kan daarbij inspireren en leiden <http://curriculumontwerp.slo.nl/spinnenweb>.